

VAQT TERMINLARINING TILSHUNOSLIKDAGI O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20180622>

Sh.Usmonova

PhD, Farg'ona davlat universiteti

X.Bozorboyeva

magistrant, Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslikda vaqt tushunchasining grammatik, semantik, sintaktik va pragmatik jihatlari tahlil qilinadi. Vaqt terminlarining til tizimida voqealar ketma-ketligini ifodalash, matnning mantiqiy izchilligini ta'minlash hamda muloqotni tashkil etishdagi roli yoritiladi. Shuningdek, vaqt birliklarining kontekstga bog'liq holda turli ma'nolarni ifodalashi ilmiy jihatdan izohlanadi.

Kalit so'zlar

vaqt tushunchasi, vaqt terminlari, grammatik zamon, semantik tahlil, pragmatik yondashuv, kognitiv lingvistika, matn tuzilishi.

Annotation

This article analyzes the concept of time in linguistics from grammatical, semantic, syntactic, and pragmatic perspectives. The role of time-related terms in expressing the sequence of events, ensuring the logical coherence of a text, and organizing communication within the language system is discussed. The study also explains how time expressions convey different meanings depending on context and communicative conditions.

Keywords

concept of time, time-related terms, grammatical tense, semantic analysis, pragmatic approach, cognitive linguistics, text structure.

Аннотация

В данной статье анализируется понятие времени в лингвистике с грамматической, семантической, синтаксической и прагматической точек зрения. Рассматривается роль временных терминов в выражении последовательности событий, обеспечении логической связности текста и организации коммуникации в языковой системе. Также объясняется, что

значения временных выражений могут изменяться в зависимости от контекста и коммуникативной ситуации.

Ключевые слова

понятие времени, временные термины, грамматическое время, семантический анализ, прагматический подход, когнитивная лингвистика, структура текста.

Tilshunoslikda vaqt tushunchasi faqat grammatik birlik sifatida emas, balki semantik, pragmatik, diskursiv, kognitiv va madaniy jihatdan ham muhim bir tahlil obyekti hisoblanadi. Vaqtni ifodalovchi terminlar tilning turli qatlamlarida ma'lumot yaratish, muloqotni tashkil etish va shaxsiy hamda ijtimoiy identifikatsiyani rivojlantirish uchun muhim vosita hisoblanadi. Grammatik jihatdan vaqt, tilshunoslikda eng asosiy kategoriyalar sirasiga kiradi. Ushbu tizim vaqtning o'tishida voqealar qanday ketma-ketlikda sodir bo'lishini aniqlash uchun fel shakllaridan foydalanadi. Har bir til o'ziga xos grammatik vositalarga ega bo'lib, bu vositalar – fe'l zamonlari, yordamchi fe'llar va aspektual shakllar – hodisalarning qachon yuz berganini, davomiyligini, tugaganligini yoki kelajakda sodir bo'lishini ifodalaydi. Masalan, o'tmish zamoni bir voqeaning allaqachon sodir bo'lganini anglatadi. Hozirgi zamon esa uning ayni paytda davom etayotganini ifodalaydi, kelajak zamoni esa hali amalga oshmagan hodisalarni ko'rsatadi. Bu grammatik birliklar tilning asosiy tuzilishini tashkil etadi va muloqotda aniqlikni ta'minlaydi. Tilshunos Noam Chomsky o'zining universal grammatika nazariyasida vaqtni sintaktik tuzilmalar ichidagi jami birxil birlik sifatida ko'radi¹. Barcha tillarda zamonlar tizimi mavjud, bu esa inson fikrlarini til orqali ifodalash uchun umumiy modelni aks ettiradi. Chomsky nazarida, vaqt grammatik jihatdan kodlangan, va bu kodlash insonning tug'ma til qobiliyatiga asoslanadi. Bundan tashqari, grammatik zamonlar voqealarning vaqtini belgilashdan tashqari, shuningdek, ularning ma'nosini ham ko'rsatadi. Misol uchun, ingliz tilidagi Present Perfect zamoni nafaqat hodisaning o'tmishda yuzaga kelganini bildiradi, balki uning hozirgi holatga qanday ta'sir qilayotganiga ham e'tibor qaratadi. Bu esa grammatik zamonlarning semantik ma'nosini ochib beradi va ularni faqatgina rasmiy birliklar sifatida emas, balki mantiq yaratish vositasi sifatida ko'rish zarurligini ta'kidlaydi.

Grammatik zamonlar til o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Tilni o'rganglarning zamon tizimini to'g'ri anglash va qo'llashlari muloqotda aniqlik,

¹ Chomsky N. *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures*. – Dordrecht: Foris Publications, 1981. – P. 134.

izchillik va tushunish qobiliyatini ta'minlaydi. Shuning uchun, zamonlar tizimi til o'qitish metodikasida alohida e'tibor talab qiladi. Krashenning «ta'sirli input» nazariyasiga ko'ra, talaba o'z bilim darajasidan biroz yuqoriroq va tushunish mumkin bo'lgan til materiallari bilan ishlashi zarur. Bu jarayonda grammatik zamonlar tushunchasi muhim elementlardan biridir. Sintaktik jihatdan vaqt terminlari tilning tuzilishi va mantiqiy izchilligini saqlaydigan muhim unsurlardan biridir. Ular gaplarning tuzilishini belgilaydi, voqealar o'rtasidagi semantik bog'lanishlarni kuchaytiradi va matnning ichki mantiqiy ko'rinishini tashkil etadi. Masalan, vaqtni ifodalovchi "avval", "keyin", "shu paytda", "undan so'ng" va "bir vaqtning o'zida" kabi bog'lovchilar gaplar orasidagi o'zaro aloqani o'rnatadi, voqealar tartibini belgilaydi va matnning mantiqiy davomiyligini ta'minlaydi.

Bu jihatdan vaqt birliklari sintaksisda nafaqat grammatik rol o'ynaydi, balki matnshunoslik va kommunikatsiya nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunos T.A. van Deyk vaqtni matnning strukturaviy elementi sifatida ko'rib, uni voqealar oqimini tartibga soluvchi, sababiy bog'lanishlarni ifodalovchi va mantiqiy izchillikni ta'minlovchi vosita deb hisoblaydi². Uning fikricha, vaqt konstruksiyalari matnning semantik tuzilmasini shakllantiradi va o'quvchining voqealar rivojini to'g'ri anglashiga yordam beradi. Bu yondashuv sintaksisni faqat grammatik tuzilma emas, balki matnning mantiqiy asosini tashkil etuvchi tizim sifatida talqin qilishga imkon beradi.

Tilshunos G. Lakoff o'zining kognitiv semantika nazariyasida vaqtni metaforik tuzilma sifatida o'rganadi³. Uning fikricha, vaqt tilning semantik tizimida chuqur joylashgan "harakat qiluvchi obyekt", "yo'l" yoki "oqim" kabi metaforalar orqali ifodalanadi. Ushbu yondashuvga asosan, vaqt bilan bog'liq semantik birliklar inson fikrining til orqali ifodalash usulini ko'rsatadi. Masalan, "vaqt tez o'tmoqda" yoki "oldinda ko'p vaqt mavjud" kabi so'zlar vaqtni fazoviy va harakatlanuvchi obyekt sifatida ifodalaydi. Bu esa semantik tahlil jarayonida vaqtni kognitiv tuzilma sifatida o'rganishga imkoniyat yaratadi. Xulosa qilib aytganda, semantik jihatdan vaqt terminlari tilning ma'no shakllantirish tizimida muhim o'rin tutadi.

Ushbu hodisalar o'rtasidagi mazmunli bog'lanishlarni ko'rsatadi, sababiyatlarni ochib beradi, matnning kontekstual ma'nosini belgilaydi va inson fikrlarini til yordamida ifodalash usullarini aks ettiradi. Bu esa vaqt tushunchasini semantik jihatdan batafsil o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

² T.A. van Deyk *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. – London: Longman, 1980. – P.200.

³ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 202.

Tilshunoslikda, vaqtni nafaqat grammatik birlik sifatida, balki ma'no yaratish vositasi sifatida ham tahlil qilish uchun asos yaratiladi. Pragmatik yondashuv vaqtni tilshunoslikning ijtimoiy va kommunikativ jihatlari bilan bog'lab o'rganadi. Bu yondashuvga ko'ra, vaqt atamalari ham faqat grammatik yoki semantik jihatdan emas, balki nutq sharoitiga, gapiruvchi maqsadiga, muloqotda ishtirok etayotganlarning ijtimoiy roliga va boshqa kontekstlarga mos ravishda paydo bo'ladi va tushuniladi. Vaqtning pragmatik ifodalanishi muloqotda aniqlik, moslik va tushunarlikni ta'minlaydigan muhim elementdir. Masalan, "tez orada" - iborasi rasmiy nutqda ma'lum bir vaqt oralig'ini yanada aniqroq ko'rsatishi mumkin – bu esa bir necha kun yoki belgilangan muddat ichida bo'lishi mumkin. Biroq, norasmiy suhbatlarda bu atama subyektiv ma'noga ega bo'lib, bir necha daqiqadan bir nechta haftagacha davom etishi mumkin. Bu holat pragmatik yondashuvi nuqtai nazaridan vaqt terminlarining kontekstga bog'liq ekanligini va ularning ma'nosining gapiruvchining niyati hamda tinglovchining kutishidan kelib chiqishini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Noam Chomsky. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MIT Press, 1965.
2. George Lakoff, Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Teun A. van Dijk. *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman, 1977.
4. Stephen Krashen. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press, 1982.
5. Ronald W. Langacker. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
6. Падучева, Е. В. Семантические исследования: Время и аспект. Лексическая семантика. Москва: Языки русской культуры, 1996. – С. 25
7. Murodillayeva, Z. Semantic features of "Time" category in English and Uzbek languages. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2025. – P. 442.